

Mehmet Cem ŞAHİN (*)

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE'SİNDE DİN, SİYASET VE EĞİTİM İLİŞKİLERİ (**)

abstract

Religion, Politics and Education Affairs at the Period of Democratic Party. In this article, the relationship between the social, economic, cultural and political demands of the masses and the religious policy of the Democratic Party is discussed in terms of the practices on religious education in the multi-party democratic phase in Turkey which is accepted as one of the most important turning points in Turkish political history. During the period of Democratic Party government, relatively more “reasonable” and non-coercive management approach, dominated the political process and the state waived of the extreme applications of secularism in the bureaucracy and everyday life. Also the needs and habits of the broad sections of the people, which is regarded as freedom of religion and conscience, shaped the policies. However all these democratic achievements, during the period of multi party democratic phase, a populist policy tradition was shaped. In terms of this attitude, the traditionalist conservative opposition in Turkey was seen as a vote potential by participating politic parties in the competition. Thus, in order to gain the political support of this sector, religion was politicized by these politic actors.

key words

Democratic Party (DP), Religion, Politics, Education, Laicism, Republican People's Party (CHP)

1. Giriş: Demokrat Parti İktidarını Hazırlayan Sosyo-Politik Dinamikler

Türkiye, Atatürk dönemi sonrasında bir yandan İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle ülke genelinde artan gelir dağılımındaki dengesizliklerle ve halkın büyük bir bölümünün hızlı bir şekilde karşı karşıya bırakıldığı yoksullaşma tehlikesiyle, öte yandan da tek parti yönetiminin eleştiriyi dahi hoş görmeyen baskıcı uygulamalarıyla hayatın tahammül edilemez bir hal aldığı bunalımlı bir döneme girmişti. Bu koşulların doğal bir sonucu olarak ülkede sessiz, yüzeyden görülmeyen, fakat gittikçe güçlenen bir toplumsal muhalefetin ayak sesleri de duyulmaya başlamıştı. Ancak mevcut siyasal teamüller, henüz bu muhalif kanadın temsilciliğine soyunanların örgütlü siyasal bir parti çatısı altında birleşerek mecliste bir grup oluşturmaya imkân tanıyan hukuki bir düzenlemeye sahip olmadığı için kendisini tam anlamıyla ortaya koyamıyordu (Çavdar, 1983: 2063). 1940'lı yıllar, büyük ölçüde Türkiye'nin yeni sosyo-ekonomik düzeninde de artarak devam eden sosyal adaletsizliğe bağlı olarak, geniş toplumsal kesimlerin beklentilerinin karşılanamaması; mevcut devlet ideolojisinin, [Mardin'in (1995: 143–156) "Volk İslam" olarak tanımladığı ve halkın bizatihi kendi özgün deneyimiyle bu coğrafyada şekillendirdiği, toplumsal hafızada içkin olan bir yaşam biçimini ya da dünya görüşünü temsil eden geleneksel, dinsel taleplerin¹ ağırlıklı olduğu bir siyasal muhalefet hareketi² ile] meşruiyetinin sarsılmaya başladığı yıllar olarak nitelendirilebilir.

Yükselen bu toplumsal muhalefetin iktidar partisi tarafından da fark edilmemesi mümkün değildi. Nitekim bir anlamda yitirilen toplumsal dengenin yeniden kurulabilmesi için iki yola başvurulmuştur. Bunlardan ilki, Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki hükümeti tarafından uygulanan savaş kazançları vergisine benzer bir vergi olarak alınması karara bağlanan varlık vergisiydi. İktidarın bu hamlesi, ticaret ve sanayi çevrelerinin yönetime olan güvenini derinden sarsmıştı. Dolayısıyla ekonomik gücü elinde bulunduran bu zümreler doğal olarak muhalefet safında yerlerini almışlar ve el altından ya da açıktan çeşitli yollarla bu hareketi desteklemişlerdir (Çavdar, 1983: 2063). Nitekim artan muhalefet baskısı ilerleyen süreçte iktidar partisinin siyasi manevralarını da belirlemiştir.

1 Kasım 1945 tarihli konuşmasında İsmet İnönü, yönetim mekanizmasını günün değişen koşullarına uygun hale getirmek için tek partili sistemde önemli hukuki ve siyasi düzenlemeler yapmaya hazırlandığını ifade etmiştir. Konuşması bir anlamda, genel başkanı olduğu Cumhuriyet Halk Partisi adına bir özür niteliği taşımaktaydı. İnönü, sistemdeki temel eksikliğin, bir muhalefet partisinin yokluğu olduğunu kabul ediyor ve *"memleketin ihtiyaçları sevgiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partilerin de kurulması mümkün olacaktır"* sözleriyle Türkiye'de yarışmaya dayalı çok partili

siyaset dönemine geçilebileceğinin ilk sinyallerini vermekteydi (Ahmad, 1996: 22).

Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının ikinci önemli adımı da, çiftçiye topraklandırma kanunuyla atılmıştır. Bu yasa ile kırsal alandaki büyük toprak sahipleri lehine bozulan dengenin yeniden kurulması amaçlanıyordu. Fakat dönemin iktidarı bu icraatıyla, karşısında büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu güçlü bir muhalefeti bulmakta gecikmeyecekti. Böylece, değişen toplumsal ve ekonomik dengeler neticesinde, muhalefet partisinin, yeni dönemde, hem kentlerde, hem de köylerde, desteğini alacağı sosyal sınıfların hüviyeti de bütün açıklığı ile ortaya çıkmış olmaktaydı. Oy desteğini ise potansiyel bir güç haline gelmiş olan yığınların bağrındaki toplumsal muhalefet³ sağlayacaktı (Çavdar, 1983: 2063).

Toprak Kanunu'nun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi sırasında, Cumhuriyet Halk Partisi içinde Atatürk Dönemi'nin son başbakanı Celal Bayar'ın öncülüğünü yaptığı bir gurup milletvekili yasaya karşı çıkmıştır. Ayrıca Celal Bayar, Aydın milletvekili Adnan Menderes, İçel milletvekili Refik Koraltan, Kars milletvekili Fuat Köprülü'den oluşan bu dört milletvekili Türk siyasi tarihinde "Dörtlü Tahrir" olarak bilinen bir belgeyle toprak kanununa karşı olduklarını kamuoyuna da açıklamışlardır. Bu arada hareketin öncülüğünü yapan Celal Bayar partisinden istifa etmişti. Bu gelişmeleri dikkate alan Cumhuriyet Halk Partisi, parti meclisi ise dörtlü tahrirde imzalarını koyan diğer milletvekillerinin partiyle ilişkilerini kesmiştir. İşte Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrılan bu grup, 7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar'ın önderliğinde Demokrat Parti adında yeni bir siyasi parti kurmuşlardır. Böylece Türkiye'nin siyasal ve toplumsal tarihinde önemli kilometre taşlarından biri sayılan, çok partili demokratik yaşama resmen geçilmiş olunmaktaydı (Başar, 1992: 89).

Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, mevcut politik tutumunu, kendi siyaset anlayışı çerçevesinde çizdiği sınırlar dâhilinde demokratlaştırma çabası içine girmişti. Ancak çok ileri adımlar, parti içinde bazı tepkilere neden olmaktaydı. Partinin ileri gelenlerine göre bilhassa din konusunda "halkın ihtiyaçlarını karşılamak" adı altında zaten geriye dönüşün teşviki anlamına gelebilecek bir takım tavizler verilmişti. Bazılarına göre Cumhuriyet Halk Partisi'nin oy sıkıntısı, bu durumla ilişkiliydi. Dolayısıyla parti, bir reform sürecinden geçirilmeliydi. Reform ise doğrudan doğruya din eğitimi alanındaki politikaların belirlenerek hayata geçirilmesi yoluyla gerçekleştirilmeliydi. Demokrat Partinin henüz kordudan açıkça ele alamadığı bu "din eğitimi" bayrağı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin eline verilirse, oyların eski partiye akacağı öngörülmekteydi (Toker, 1998: 169). 1949 yılının Ocak ayında Şemsettin Günaltay'ın başbakan olması, Cumhuriyet Halk Partisi'nin Demokrat Parti'den ayırt edilemeyecek ölçüde liberal bir çizgiye kayacağıının sinyallerini vermekteydi. Fakat halk kitleleri arasında tek parti yönetimine karşı yıllardır biriken tepkiler⁴ ve İkinci Dünya Savaşı döneminde çekilen yoksunlukları, hükümetin kötü yönetimine yorma eğilimi, bu ödönlere

bakmayıp, 14 Mayıs 1950’de iktidarı devirmiştir. 1950 yılının Nisan ayı sonlarında açıklanan aday listelerinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin milletvekillerinden beşte ikisinin geri çekilerek ortaya yeni adlar koyması da bu akıbeti önleyememiştir (Tunçay, 1983: 1977).

2. Demokrat Parti Döneminde Din ve Siyaset

Yakın tarihimizin kırılma noktalarından birini, “merkez” (tek parti) ağırlıklı siyasal düzenden “çevre” (toplum) ağırlıklı siyasal bir sisteme geçiş olarak belirlersek, bu süreç içinde Demokrat Parti’nin önemli bir yeri vardır. Merkezîyetçi yapıya dayalı ve toplumdaki bağımsız olmasına özen gösterilen klasik Osmanlı yönetim anlayışından, toplum ağırlıklı siyasal hayata geçiş, Tanzimat reformları ile başlamış, Birinci ve İkinci Meşrutîyet denemeleriyle devam etmiş, nihayet 1923 yılında kişisel iradeye dayalı saltanat yönetimi, yerini ulusal egemenliğe dayalı Cumhuriyet rejimine bırakmıştır. Demokrat Parti’nin bu süreçteki ayrıcalığı, Osmanlı-Türk siyasal tarihinde ilk defa gerçek anlamda seçimle iktidara gelebilen bir muhalefet hareketini temsil ediyor olmasından ileri gelmektedir (Sunar, 1983:2076). 1946-1950 yılları arasındaki dönemde Demokrat Parti hareketi, öncelikle bir kitle tepkisini temsil etmekteydi: *“O zamana kadar ki tepeden inme ve yüzeyde kalmış devrimcilik hareketlerinin, bu devrimciliği en gülünç tedbirlerle köylü gözünde küçük düşürmüş gayretkeşlere, kötü devletçilik uygulamalarına, Osmanlı kalemlerinin kalıntısı olarak kendini beğenmiş bir bürokrasiye ve nihayet kötü yürütülen iktisadi politikaların sıkıntılarına karşı kırılganlığını belirten bir kütlenin tepkisi. Demokrat Parti hareketinin ikinci büyük özelliği, halktan gelen bu tepkinin, geniş ölçüde temel yararları bakımından halka karşı çevrelerce yöneltilişiydi. İkinci Dünya Savaşı boyunca, vurgunculuk, istifçilik ve karaborsacılık yoluyla zenginleşenler, çok elverişli koşullar ortasında işlerini geliştiren ama köşe başları uzun yıllardan beri tek parti kanadı altındaki gözdelece tutulduğu için piyasa üzerinde tam egemenlik kurma fırsatını henüz ele geçirememiş olanlar, aslında tek partinin halktan kopuk kadrosu içinde yetiştikleri halde yöneticilere karşı kişisel nedenlerle kırılganlık duyanlar, toprak ve eğitim alanlarındaki devrimci kıpırdanışlardan telaşa kapılanlar... Hareket, ilk bakışta ana çizgileriyle, bu zümrenin, tepki duyan kitleleri peşinden sürükleyişinden ibaretti”* (Soysal, 1965: 3). Özellikle çok partili siyasal hayata geçişin yarattığı rekabet ortamının etkisiyle bu strateji daha da önem kazanmaya başlamıştı. Bu bağlamda İslam’ı ve geleneksel kırsal değerleri meşrulaştırmak suretiyle “çevre”nin (toplum) desteğini kazanarak, iktidarın bürokrat-siyasal elitten, ticari (ekonomik) elite geçmesini sağlayan Demokrat Parti, Türk siyasi tarihinde bir ilki gerçekleştirmiştir. Nitekim 16 Haziran 1950’de, meclis kararıyla, yasağın⁵ kaldırılarak, ezan duasının yeniden Arapça olarak okunmaya başlanması⁶, din derslerinin ilk ve orta dereceli okulların öğretim programlarına yeniden dahil edilmesi; radyodan dini yayınlara başlanması, imam hatip okullarının yeniden eğitim öğretime başlaması ve sayılarının artırılması, cami yapımına hız kazan-

dırılması ve Kur’an kurslarının yaygınlaştırılması gibi dini hayatı ilgilendiren yeni düzenlemelere, Demokrat Parti Dönemi’nde ağırlık verildiğine tanık olmaktadır (Aybars, 2000: 107; Sarıbay, 1995: 63–64).

Tablo 1: Resmi Kur’an Kursları İstatistiği

Yıllar	Kurs Sayısı	Öğrenci Sayısı
1932-33	9	232
1942-43	37	1329
1952-53	183	11836

Kaynak: Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık, Doğan Duman, 1999, s:189

Türkiye’de yarışmacı siyaset anlayışı temelinde çok partili siyasal yaşama geçilmesi ile birlikte çeşitli dini grupların kamusal görünürlüğünde ve sosyo-politik işlevlerinde gözlemlenen canlanma ve artış, eş zamanlı ortaya çıkmış toplumsal hareketler olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Özellikle 1950’li yıllarla birlikte, Türkiye’de yoğun bir şekilde artış gösteren kırdan kente doğru yaşanan hızlı iç göç hareketine bağlı olarak ortaya çıkan demografik dönüşümün neden olduğu sosyo-kültürel değişim, dini grupların kentlerdeki etki alanını da genişletmiş ve neticede iktidar partisi, bu gruplar üzerindeki politik baskıyı bir ölçüde hafifletmek durumunda kalmıştır⁷. Nitekim bu görece rahatlatma havası, ezanın tekrar Arapça okunması, Atatürk devrimlerinin “tutan” ve “tutmayan”⁸ ayırımına tabi tutulması gibi Demokrat Partinin din ve laiklik konusunda Cumhuriyet Halk Partisi’nden daha liberal olduğunu kanıtlamak maksadıyla yürürlüğe koyduğu birtakım yeni düzenlemeler, bazı anti laik protesto gösterilerine de zemin hazırlamıştır. Bu eylemlerin en ses getireni, Tıcani tarikatına mensup kişilerin Atatürk heykellerine saldırıları olmuştur.

Şüphesiz, İslamcı-muhafazakâr kitle, Demokrat Parti’yi kendine çok yakın bulmuş ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin tek alternatifi olarak gördüğü iktidardan çok şey beklemiştir. Demokrat Parti de Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı koz olarak kullandığı gelenekçi-muhafazakâr kesime, hoşgörülü davranmıştır, fakat bu kesimin isteklerini sınırlı bir çerçeve içinde tutmaya da özen göstermiş ve rejimin temel ilkelerine müdahale edilmesine izin vermemiştir (Duman, 1999: 49). Demokrat Parti, Türkiye’yi yeniden sosyal, kültürel ve siyasal anlamda bir İslam devletine dönüştürmeyi hiçbir zaman düşünmemiştir. Yöneticilerin devletin din temelinde yeniden örgütlenmesine yönelik düşünceleri olmadığı gibi, bu tür isteklere karşı sert önlemlere de başvurmaktan geri kalmamış ve din üzerindeki yasal denetim mekanizmaları da ortadan kaldırılmamıştır. Fakat politik beklentiler ve kaygılar nedeniyle, bir takım gerici istemlere göz yumulmuştur. Demokrat Parti’nin bu politikası, Cumhuriyet Halk Partisi döneminde

sürekli baskı altında tutulan siyasal İslam'ın yeniden canlanmasına neden olmuştur (Duman, 1999: 49).

Arapça ezan yasağının ve Türkçe ezan zorunluluğunun kaldırılması, Hac ziyaretinde bulunmak isteyen vatandaşlara çeşitli imkânların sağlanması, tarihsel değeri olan türbelerin ziyarete açılması, dini yayınların basım ve dağıtımının serbest hale getirilmesi, hizmet dışı tutulan cami ve mescitlerin yeniden ibadete açılması, bakanlığa bağlı ilk ve orta dereceli okullarda din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin isteğe bağlı bir statüde öğretim programlarına yerleştirilmesi ve çeşitli dini gruplar üzerindeki rejim baskısının hafifletilmesi gibi çok partili siyasal hayata geçişle birlikte tekrar gündeme gelen hususlar, kimilerine göre Türkiye'nin bir "doğallaşma" sürecine girdiği, kimilerine göre ise laiklikten ödünler verilerek bir "gerileme" dönemine girildiği anlamına gelmekteydi. Ancak tüm bu tartışmalara rağmen Demokrat Parti benimsemiş olduğu liberal laiklik anlayışıyla din ve vicdan hürriyetinin teminatı olan yasal düzenlemeleri hayata geçirmiş ve radikal, marjinal dini yorumlara ve eğilimlere müsamaha göstermemiştir (Tanör, 2000: 266). Demokrat Parti'nin gelenekçi-İslamcı çevrelere yakınlaşmasıyla, bu çevrelerin Demokrat Parti içinde ayrıcalık elde etme çabası içine girdiklerini söylemek mümkündür. Demokrat Parti de, kendisini destekleyen bu çevrenin isteklerine büyük ölçüde cevap vermiştir⁹. Dolayısıyla Demokrat Parti döneminin, laikliğe ihanet ve İslamcı düşüncenin güçlenme dönemi mi yoksa sistemle uyumlu yeni bir İslam anlayışının geliştirildiği dönemin başlangıcı mı olduğu hususu tartışmaya açıktır. Aslında bu dönemde benimsenen ılımlı laiklik politikasıyla, halk kitlelerine İslam ile laikliğin uzlaşabileceği düşüncesi benimsetilmiştir. Bu yapılırken de Cumhuriyetin temel ilkelerine bağlı kalınmış ve dinin, devlet kontrolü altında tutulması politikası özenle sürdürülmüştür. Demokrat Parti, bir anlamda, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 kurul-tayından sonra başlattığı ılımlı laiklik politikasını devam ettirmiştir¹⁰. Bu yüzden Demokrat Parti'nin anti-laik bir politika izlediğini söylemek güçtür. Ancak, Türk siyasal yaşamında laiklikten ayrılmanın ya da sapmanın, Demokrat Parti ile başladığı yolunda yerleşik bir tezin olduğu da yadsınamamaktadır (Duman, 1999: 52). Çok partili siyasal hayata geçişte, pek çok yazar, Atatürkçülüğün en çabuk zedelenen ilkelerinden birinin laiklik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunun kanıtı olarak kimilerine göre bir taviz olarak da nitelenen 1947 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nin din eğitimi konusundaki yaklaşımları gösterilmektedir. Demokrat Parti, iktidarının ilk yıllarında, bundan çok ileri gittiği söylenemez. Ancak, 1957 yılından itibaren Demokrat Parti'nin İslamcı kesimi yanına çekmek için seçim kampanyalarında dini söylemleri kullandığı doğrudur (Mardin, 1992: 88). 1950'li yıllarda, ciddi bir siyasal gücü ve istemi olmayan İslamcılar, aslında Demokrat Parti'nin İslamcı çizgide bir parti olmadığını çok iyi bilmekteydiler. Fakat Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı iktidarın tek alternatifi olan Demokrat Parti'yi desteklemekten başka çareleri de yoktu. İslamcılara göre Demokrat Parti, kö-tünün iyisi idi (Duman, 1999: 50). Nitekim Eşref Edip, muhafazakârların niçin

Demokrat Partiye bel bağladıklarını Sebilürreşad dergisinde¹¹ yazdığı bir makalede tüm açıklığıyla izah etmiştir: *“Şunu hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalı ki, halkın Demokrat Parti’ye teveccühü parti erkânının kara gözleri için değildi. Halk Partisi müfritlerinin her şeyden ziyade din hürriyetine karşı yaptığı tahdit ve takyitler, baskılar, din tedrisatına, din müesseselerine ve din ehline karşı aldığı tavırlar milleti gücendirmiş, Halk Partisi’nden soğutmuştu. Demokrat Parti her şeyden ziyade milletin bu hassas noktasına dikkat edecek, ehemmiyet verecek, hakiki surette din hürriyetini ve din tedrisatını temin edecek, din üzerindeki baskıları bertaraf edecek, din ehlini hakaret ve sürünmekten kurtaracak, dinin inkişaf ve tealisini köstekleyen mâniaları bertaraf edecek diye ona sarılmıştı. Partinin firaset-i erkânının bunu anlamaları icap ederdi”* (Kara, 1998: 41).

Öte yandan Demokrat Parti’nin kültürel kimlik anlayışı din ile milli kimliğin bütünleşmesi fikrini özümsemiş sentezci bir görüşe dayanmaktaydı. İslam’ın Türklerin karakterine uygun bir din olduğu ve Türklerin hizmetleriyle yükseldiği gibi, (Meşrutiyet döneminde Şemseddin Günaltay gibi ılımlı ya da Batıcı İslamcı denebilecek isimlerin veya milli kimliği dini çerçevede tanımlayan Türkçülerin fikirlerine benzer) görüşler, muhafazakâr laiklik anlayışının ideolojik alt yapısını oluşturmuştur. Bu söylem çerçevesinde din millileşmiş, milli kimlik ise dinselleşmiş oluyordu. Düşünsel kökleri Demokrat Parti dönemine dayanan sağ muhafazakâr laiklik yorumu, bir yandan devletin dine müdahalesini kısıtlama gayreti şeklinde, din ve inanç özgürlüğü söylemine ağırlık vererek Anglo-Sakson sekülerizmini gündeme getirmiş, öte yandan da dini, milli kimliğin vazgeçilmez bir parçası olarak tanımlayarak, dini, millileştirme gayreti içerisine girmiştir (Mert, 2001: 208–209). Milliyetçilik akımına bağlı olarak gelişen; “Anadolu Milliyetçiliği”, “Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi”, “Bin Yıllık Şanlı Tarih”, “Osmanlı Kültürü” ve “Devlet-i Ebed Müddet” gibi söylemler de İslamcılarının fikirleri üzerinde etkili olmuştur. 1950’den sonraki dönemde İslamcı kesim, sağ iktidarla barışık, uzlaşmacı ve muhafazakâr bir kimlik kazanmıştır. 1950’ye kadar süre gelen dinsel tepkinin bu süreçten itibaren sağcılaşıma istikametinde serpilmesi, bu dönem açısından altı çizilmesi gereken önemli sosyo-politik bir süreçtir. Bu nedenle, 1950’den sonraki dönemde, İslamcı kesimin dinsel tepkisi, komünizm¹² tehlikesine karşı yönlendirilmiştir. Kemalistlerin, laikliği Batılılaşmanın kaçınılmaz bir parçası olarak görmeleri bu dönemde İslamcılarının temel eleştiri noktalarından birisini teşkil etmekteydi. 1950’ler Türkiye’inde İslamcılık hareketi büyük ölçüde Batılı ideolojilere, fikirlere ve yaşam biçimine karşı bir tepki olarak gelişmiştir. Batılı ideolojiler ve bu ideolojilerden doğan düşünce sistemleri, (masonluk, feminizm, misyonerlik, siyonizm, komünizm) Müslümanların imanını zayıflattığı ve sapık fikirleri besledikleri için sakıncalı görülerek İslamcılarının şiddetli eleştirilerine hedef olmuştur. Bu eleştirilerden, İslam’da reform fikrini savunanlarla, Atatürkçülük de nasibini almıştır (Sitembölükbaşı, 1995: 135–136; Duman, 1999: 51).

Düşünsel kökleri Tanzimat dönemine kadar geriye götürülebilecek olan gelenekçi-karşı gelenekçi kutuplaşması, çok partili dönemde, bu kez laik-anti laik ya da İslamcı-Atatürkçü karşıtlığıyla yeniden üretilmişti. Toplumsal ayrışmanın iyiden iyiye keskinleştiği bu dönemde her iki görüşün temsilcileri de birbirlerini bölücülükle itham etmekteydiler. Laik kesime göre ideolojik İslamcı söylem, sosyo-kültürel süreçler açısından bölücülüğü ifade ederken, İslamcı aydınlar ve gelenekçi Müslümanlar için de dinin laiklik aracılığı ile toplumsal-siyasal hayatı uzaklaştırılması bir bölücülük hareketi olarak nitelendirilmektedir (Kaçmazoğlu, 1998: 71).

Toplumsal bütünleşmeyi engelleyen, ayrışmayı derinleştiren bu durumu pek çok sosyal bilimci 1950'li yılların son dönemlerinde Türk toplumunun bir numaralı sorunu olarak görmüşlerdi (Kaçmazoğlu, 1998: 107). Örneğin, Demokrat Parti Milletvekili ve tarih profesörü Osman Turan, batıda gelişen laikliğin yanlış yorumlanmasının bir yansıması olan ülkemizdeki mevcut laiklik anlayış ve uygulamalarının, milli gücümüzü zaafa uğratmasından şikayetçiydi: *"Laikliğin beklendiği gibi yükselmemize değil tam tersine milli gururun kırılmasına, aşağılık duygusunun doğmasına, tarihi şahsiyet ve vekarımızın sarsılmasına, bu yüzden de şarkta manevi nüfuzumuzun ve garpta da itibarımızın azalmasına amil olduğu yetmiyormuş gibi laiklik yüzünden milli birlik ve ideolojide sarsıntı olmuş (...) içtimai ve ahlaki nizam zayıflamıştı"* (Turan, 1993: 42'den aktaran; Mert, 2001:208). Hukuk alanında ortaya koyduğu bilimsel bir çalışmada ise Özek (1962) laikliğin toplumsal, kültürel ve hukuki temelleri üzerinde duran şu satırlara yer veriyordu: *"Laiklik, özü itibariyle milli bir karaktere sahiptir. Bu bakımdan çeşitli memleketlerdeki tatbikatı da o memleketin şartlarına göre değişik mahiyet arz edecektir. Laikliği devlet ile dinin müstakil ayrılığı olarak kabul etmek yanlış, dar ve tehlikelidir. Laiklik iki unsurdan müteşekkildir: Din ayrılığı güdülmeksizin fertlerin din hürriyetinin korunması, ikincisi de devletin siyasi bir yapı olarak dini kaidelere göre müesses bir nizama sahip olmaması. Bu bakımdan devlet amme menfaati gördüğü noktalarda, dini hak ve hürriyetlerin suiistimalini teşkil eden hususlarda sınırlayıcı ve düzenleyici bir rol oynayarak dine karışabilir. Bu karışma bilhassa memleketimiz için bir zaruret olarak gözükmektedir"* (Özek, 1962'den aktaran, Tunaya, 1996: 146). Demokrat Parti'nin hukuk ve siyaset danışmanlığını da yürütmüş olan hukuk profesörü Ali Fuat Başgil ise, 1954 yılında yayımladığı din ve devlet adlı kitabında, İslam dininin gereklerine uygun davranmak ile zamanın şartlarına uyum sağlamak arasındaki teolojik bağdan hareketle laikliğin teorik anlamı üzerinde durmuştur: *"Zannediyorum ki din ile devlet arasındaki bağıllığı ve bunun şeklini tarihi ihtiyaçlar ve içtimai realiteler tayin etmektedir (...) Din ile devlet münasebetleri İslam dininin itikadi ahkâmından değil ameli ahkâmındandır (...) ameli ahkâm, zamanın ve hayat şartlarının değişmesiyle değişir, o halde dün olduğu gibi bugünde dinle devletin birleşmesi lazım gelmez. Çünkü zaman ve şartlar değişmiştir (...) bir*

kelime ile laiklik, devrimizin ihtiyaçlarından doğan bir zarurettir" (Başgil, 1985 :172-174'den aktaran; Mert, 2001: 207-209).

3. Demokrat Parti Dönemi Din Eğitimi Politikaları

Bilindiği üzere imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde, inkılaplar devresinde, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, meşruiyetini temellendirmek amacıyla Osmanlı hukuk ve siyaset geleneğinden tevarüs eden bazı kurumları ve zihniyetleri tasfiye hareketine girişmişti. Bu bağlamda Cumhuriyet rejiminin devlet ve toplum hayatında gerçekleştirdiği en radikal değişimler, hiç şüphesiz ki laiklik ilkesi doğrultusunda şekillenen hukuki ve yönetsel uygulamalar çerçevesinde vuku bulmuştur. Bu yaklaşımın eğitim alanına yansımaları, 1920'li yılların sonlarına doğru, din derslerinin örgün eğitim kurumlarının öğretim programlarından çıkartılması şeklinde tezahür etmiştir. Ancak, 1940'lı yılların sonlarında, yükselen muhalefet baskısının bir neticesi olarak, Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti din derslerini yeniden kamusal okul sistemi içine dâhil etmek durumunda kalmıştır.

1940'lı yılların ikinci yarısından sonraki dönemde, hükümetlerin uyguladığı din eğitimi politikaları ile yönetilen çoğunluğun dini ve kültürel talepleri arasındaki ilişkiye dair sosyolojik bir tespitte bulunan Erol Güngör, Türkiye'de din ve ahlak öğretimine ilişkin mevcut toplumsal taleplerin karşılanmasına yönelik devlet eliyle başlatılmış olan ilk girişimlerin, siyasal ve toplumsal yaşamda demokratik ideallerin yükseldiği bir döneme rastladığını ifade etmektedir: *"Bizim okullarımızda din dersleri, eski iktidar partilerinden birinin demokrasiye geçiş devrinde oy kaybetmemek için aldığı tedbirlerden biri olmak üzere konulmuştu. Ahlak dersleri ise bir siyasi partinin hükümet kurabilmek üzere mecburen kabul ettiği pazarlık şartlarından biri olarak tedrisata girdi. Bu iki vakayı hatırlatmaktan maksadımız, bir takım siyasi grupların samimiyetleri hakkında hüküm vermek değildir; sadece şunu belirtmek istiyoruz ki, Türkiye'de din ve ahlak dersleri demokrasinin gelişmesiyle paralel bir seyir takip etmiş, büyük kitlelerin arzusu olarak iktidarlar tarafından kabul edilmiştir. Okullara ilk defa din dersleri ve daha sonra ahlak dersleri koyan siyasi grubun bir zamanlar her türlü din eğitimi kaldıran ekip olduğunu hatırlarsak bu nokta daha iyi ortaya çıkar"* (Güngör, 1999: 75).

Demokrat Parti hükümetleri, okullarda verilecek din eğitimi konusunda son Cumhuriyet Halk Partisi hükümetinin izinden yürümüş ve bu husustaki düzenlemelere hızla yön vererek ülke geneline yaygınlaştırmıştır (Kaplan, 1999: 223, 225). Daha sonraları, kız öğrencilerin de kabul edilmeye başlandığı imam hatip okullarından mezun olan öğrenci sayılarının kısa sürede Türkiye'nin din görevlisi ihtiyacının çok üstüne çıkması (Tanör, 2000: 267) Cumhuriyet Halk Partisi'nin eski dönemde izlediği din karşıtı politikaların da etkisiyle halkın eğitime ilişkin beklentileri ve algısının, 1950'ler boyunca, büyük ölçüde dini duyarlılıklar çerçevesinde şekillendiğinin açık bir göstergesidir. Zira o dönem-

de, öğretmenlerin, özellikle köylerde okul çağındaki öğrencilerin okula devam oranlarındaki artışı sağlayan en büyük etkenin, programlara yeniden konan din dersleri olduğunu ifade etmeleri¹³ (Yavuz, 1991:142) de bu yargıyı destekleyen bir kanıt olarak değerlendirilmektedir.

Tek parti döneminde kendisini ifade etme olanağı bulamayan İslamcı kitlenin birden bire Arapça ezana, sayıları arttırılan Kur'an kurslarına ve yeniden açılan imam hatip okulları ile yüksek İslam enstitüleri gibi İslam'ı öğreten kurumlara ve olanaklara kavuşması, bu kesimin sisteme aidiyetini pekiştirmiş ve değişen toplumsal yapıya uyum sağlama kabiliyetini yükseltmiştir. Demokrat Parti, bu politik tutumuyla İslam'a daha yakın olduğunu göstererek hem iktidar için halk desteğini sağlamış, hem de giderek daha olumsuz meclislere kayma potansiyelini bünyesinde barındıran kitlesel bir tehdidi bertaraf ederek sosyo-politik sisteme dahil etmiş ve destekleyici bir unsur haline dönüştürmüştür (Duman, 1999: 51).

Türkiye'de 1950 ile 1960 yılları arasında dini hayatın canlanmasında rol oynayan en önemli unsur, dini ve ideolojik içerikli yazılara yer veren yayın organları olmuştur. Örgün ve yaygın eğitim kurumları, siyasi partilerin seçim propagandaları, çeşitli derneklerin ve özellikle 1950'li yılların siyasal ve toplumsal gündemine damgasını vuran dini grupların (Ticaniler, Nurcular, Nakşibendiler, vs.) faaliyetleri de bu hareketin taşıyıcısı olmuşlardır (Kaçmazoğlu, 1998: 71).

Aslında dini unsurların politik söylem çerçevesinde sıkça ele alınması yalnızca Demokrat Parti'nin izlediği siyasetin bir parçası değildi. 1954 yılı seçimlerinde, Cumhuriyet Halk Partisi de türbelerin ziyarete açılması ile din derslerinin okullarda yeniden programlara dahil edilmesi hususlarını kendi hükümet dönemlerinin icraatları olarak gündeme getirmek suretiyle dini söylemi siyasi propaganda aracı olarak kullanmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen Cumhuriyet Halk Partisi geçmişte uyguladığı bazı aşırı politikaları nedeniyle, İslamcı-gelecekçi çevreler nezdinde dinsizlikle özdeş hale gelmişti. Şimdi ise, bu görüntüsünü silmeye çalışıyor, bunu da daha önce izlediği katı laiklik politikalarından ödün vererek sağlama yoluna gidiyordu (Duman, 1999: 47).

Demokrat Parti hükümetinin eğitim alanında takip edeceği politikaların temel felsefesini özetleyen ifadeler, parti programında aynen şöyle yer almaktaydı: *"Maddi bakımdan ne kadar ilerlemiş olursa olsun, milli ve ahlaki sarsılmaz esaslara dayanmayan, ruhunda manevi kıymetlere yer vermeyen bir cemiyetin, bugünkü karışık dünya şartları içinde kötü akıbetlere sürükleneceği tabiidir. Talim ve terbiye sisteminde bu gayeyi göz önünde bulundurmayan, gençliğini, milli karakterine ve an'anelerine göre manevi ve insani kıymetlerle teçhiz edemeyen bir memlekette ilmin ve teknik bilginin yayılmış olması, hür ve müstakil bir millet olarak yaşamının teminatı sayılamaz. Yıllardan beri sarıh bir istikametten ve rasyonel bir plandan mahrum olduğu için mütemadi değişikliklere sarsıntılara uğrayan maarifimizin, milletçe katlanılan büyük maddi*

fedakârlıklarla mütenasip bir verimlilik arz etmediği açık bir hakikattir” (Kara, 1998: 60).

1950 yılındaki seçim zaferinden sonra, din eğitimi alanında daha liberal politikalar takip etmeye başlamış olan Demokrat Parti, aynı zamanda dini eğitimin, devlet kontrolünde, planlı bir biçimde, öğretim programı dâhilinde, örgün eğitim kurumları çatısı altında verilmesine ve Osmanlı döneminde yetişmiş ulema ve tarikat önderlerine bırakılmamasına özen göstermek konusunda da kararlıydı. Çünkü Cumhuriyetin ilk yıllarında edinilen deneyimler göstermiştir ki, din eğitiminin ehil olmayan, fanatik kişilerce verilmesinin laik devlete¹⁴ muhalif dini gruplaşmaların doğmasına yol açabilmekteydi. Bu bağlamda, dini alandaki boşluğun, bilgili ve yetenekli din adamları ve akademisyenler tarafından doldurulması amacıyla, Türkiye’de 1948-1960 yılları arasında çağdaş din adamlarının yetişeceği yüksek din eğitimi veren çeşitli eğitim kurumları da açılmıştır (Kaçmazoğlu, 1999: 29). Aslında din derslerinin, bakanlığa bağlı ilk ve orta dereceli okulların programlarına dahil edilmesi, Demokrat Parti’nin muhafazakâr Müslümanlar nazarında sempati toplaması ve rejimin halk nezdinde meşruluk kazanması açısından önemli bir fırsattı. Ancak İslam, Osmanlı döneminde öğretildiği şekliyle değil, yeni Cumhuriyetin laik ideolojisine uygun tarzda öğrenime sunulmalıydı (Kaçmazoğlu, 1998: 72–73).

3.1. İlk ve Orta Dereceli Okulların Öğretim Programlarında Din Dersleri

Şemsettin Günaltay başkanlığındaki Cumhuriyet Halk Partisi hükümetinin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu döneminde, din derslerinin, 1 Şubat 1949 tarih ve 70/54-26 sayılı genelge ile 15 Şubat 1949 tarihinden itibaren, ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında haftada ikişer saat olarak okutulmasını öngören uygulama yürürlüğe konulmuştur. Bu dersler, haftalık ders programları dışında, öğrenci velisinin onayıyla, cumartesi günleri öğleden sonra verilecekti. Din derslerinin, öğrencilerin akademik başarı durumları açısından bir üst sınıfa devam etmelerini engelleyecek bir statüde etkisi olmayacaktı. Bakanlıkça valiliklere bu ders ile ilgili olarak gönderilen genelgede; bu dersin vicdan hürriyetinin¹⁵ bir gereği olarak vatandaşların çocuklarına din bilgisi edindirme haklarını kullanmaları için müfredatlara konulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu derslerde hiçbir dine veya mezhebe ait bilgilerin zorunlu okutulmasının söz konusu olmadığı ve hiçbir öğrenci ve öğretmen de bu dersi okumak ve okutmak hususunda mecburî bırakılmayacağı belirtilmiştir. Çocuğunun bu derse devam etmesini isteyen öğrenci velilerinin ders yılı başında bu taleplerini yazılı olarak okul müdürlüklerine bildirmeleri de bu genelgede yer alan önemli bir husustur (Tebliğler Dergisi, 1949: 153).

Cumhuriyet Halk Partisi’nin din derslerine ilişkin bu düzenlemeleri, ne iktidar yanlıları ne de muhalefet yanlısı kesimler tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. İktidar yanlıları meseleye laiklik ilkesi ve Tevhid-i Tedrisat yasası çer-

çevesindeki çekinceler ve duyarlılıklar açısından yaklaşırken muhalefet yanlıları ise Cumhuriyet Halk Partisi'ni izlediği bu politikalarından ötürü etkili ve samimi bulmayarak, ülkenin geldiği son durum hakkında dini özgürlükler bakımından arzu edilen düzeyde olmadığı yönünde eleştiriler getirmektedir.¹⁶

Adnan Menderes başkanlığındaki I. Demokrat Parti Hükümetinin Eğitim Bakanı Tevfik İleri döneminde 7 Kasım 1950 tarih ve 2–2064 sayılı kararı ile valiliklere gönderilen bir genelge¹⁷ ile din dersleri program içerisine alınmış ve Türkçe derslerinden haftada birer saatin din derslerine ayrılması öngörülmüştür. Bu genelge ile 1949 yılında yayınlanan genelgenin tersine, çocuklarının din derslerini almasını istemeyen velilerin bu durumu bir dilekçe ile bildirmeleri gerektiği belirtilmiştir. Din derslerinin seçmeli olması hem öğrenci hem de öğretmen için söz konusu olan bir durumdu. 1949–1950 öğretim yılında ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında okuyan 414477 öğrencinin 2792'si Müslüman, 3002'si de gayrimüslim olmak üzere 5794'ü din derslerine devam etmemiş olup, bu rakam mevcudun % 1'ine tekabül etmektedir. 1951–1952 yılında bu oran 3035 öğrenci ile % 0,7'ye düşmüştür. Böylece bütün orta dereceli okullarda velilerin isteğine bağlı olarak seçimlik bir ders statüsüne kavuşturulan din dersleri, ilkokul 4. ve 5. sınıfta haftada 1 saat, orta dereceli okulların 1. ve 2. sınıflarında haftada 1 saat, öğretmen okullarının 4. ve 5. sınıflarında da 1 saat olarak okutulmaktaydı. Bu dersin muhtevası da ilmi hal niteliğinde günlük ihtiyaç duyulan dini bilgilerin verilmesi şeklindeydi. Din derslerinin bu şekilde isteğe bağlı ve genel dini bilgilerin mezhepler üstü bir yaklaşımla programlara konulmasının nedeni, dinin yeni nesiller üzerinde ayırıştırıcı bir unsur haline dönüşmesine imkân vermemektir. 1953 yılı şubat ayında toplanan 5. Maarif Şurasında alınan bir kararla din dersleri öğrencilerin bir üst sınıfa geçmelerinde etkili hale getirilmiştir (Tebliğler Dergisi, 1950: 116).

Din derslerinin programlara dahil edilmesi ile bu dersin öğretmenin yetiştirilmesi ihtiyacı da gündeme gelmişti. İlk olarak ilk öğretmen okullarının programlarına da din dersleri ilave edilmek suretiyle öğretmenlerin de dini konularda bilgi sahibi olmaları amaçlanmıştır (Başar, 1992: 95). İlkokullarda din bilgisi derslerinin, diğer dersler gibi sınıf öğretmenlerince okutulması, ilk öğretmen okullarına da bu derslerin konulma ihtiyacını doğurmuştur. 1953 yılında, ilk öğretmen okullarının 9. ve 10. sınıf programlarına, haftada birer saat olmak üzere zorunlu din bilgisi dersleri konulmuştur. Öğretmen okullarındaki bu dersler, adı geçen okul programlarının liseye dönüştürülmesine kadar devam etmiştir (Dilaver, 2000: 56). Din dersi öğretmeni yetiştirme sürecinde ikinci önemli adım ise Yüksek İslam Enstitülerinin açılması ile atılmıştır.

Demokrat Parti Hükümeti'nin Milli Eğitim Bakanı Ahmet Özel döneminde Bakanlar Kurulu'nun 19.09.1956 tarih ve 32321–1968-11 sayılı kararı gereğince ortaokulların 1. ve 2. sınıfların programlarındaki serbest çalışma saatlerinden birer tanesi din derslerine ayrılacaktı. Din dersleri, derslere devam eden öğrenciler için zorunlu ve sınıf geçmede etkili bir ders olacaktı. Yine çocuklarının bu

derse girmesini istemeyen velilerin bu durumu okul idarelerine bir dilekçeyle bildirmeleri gerekmektedir.

1956 yılı Ekim ayında, dönemin başbakanı Adnan Menderes, Konya mitinginde, din derslerinin ortaokulların öğretim programlarına yerleştirilmesiyle ilgili olarak şu cümleleri kullanmıştır: *“Vicdan hürriyeti bahsine gelince, Türk milleti Müslümandır ve Müslüman kalacaktır. Evladına ve gelecek nesillere dinini telkin etmesi, onun esasını ve kaidelerini öğretmesi, ebediyen Müslüman kalmasının münakaşa götürmez bir şarttır. Hâlbuki mekteplerde din dersi olmayınca, evladına kendi dinini telkin etmek ve öğretmek isteyen vatandaşlar bu imkândan mahrum edilmiş olurlar. Müslüman çocuğu, dinini öğrenmek gibi pek tabii haktan mahrum edilmemek icabeder. Böyle mahrumiyet ve imkânsızlık vicdan hürriyetine uygundur, denilemez. Bu itibarla, orta mekteplerimize din dersleri koymak yerinde bir tedbir olacaktır. Dinsiz bir cemiyetin, bir milletin payidar olabileceğine inanmıyoruz. En ileri milletlerin dahi din ile siyaseti ve dünya işlerini birbirinden ayırdıktan sonra, ne derecelere kadar dinlerine bağlı kaldıklarını elbette biliyoruz. Bugünkü seviyesiyle asil milletimize taassup isnadı reva görülemez. Milletimiz dinine sınıksız bağlı olduğu kadar, umumiyetle dini en temiz duygularla benimsemektedir. İslamlık, milletimizin vicdanında en muşaffa seviyesini bulmuştur”* (Sitembölükbaşı, 1995: 30–31).

2.2. İmam Hatip Liseleri

İmam-hatip kurslarından istenilen verimin alınamamasından ötürü halkın dini bilgi ihtiyacının karşılanması doğrultusunda, önceden öğrenci yetersizliğinden dolayı kapatılan imam-hatip okullarının yeniden açılması lüzumlu bulunmuştur. 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte çocukların ve gençlerin dini ve ahlaki konulardaki gelişimleri, bakanlığa bağlı ilk ve orta dereceli okullarda verilecek eğitimle desteklenmesi meselesi, kamuoyunu en çok meşgul eden konuların başında gelmiş ve Demokrat Parti de, din eğitimi ile ilgili sorunların çözüme kavuşturulacağına dair halka açık vaatlerde bulunmuştu. Bu doğrultuda ilk kez 1951 yılında ortaokul ve lise düzeyinde imam hatip okullarının¹⁸ açılmasına karar verilmiş ve kısa sürede bu okulların sayısında hızlı bir artış olmuştur (Akyüz, 1997:306). 1951-1952 öğretim yılında Adana, Ankara, Isparta, İstanbul, Kayseri, Konya ve Kahramanmaraş illerinde açılan yedi okulla eğitim ve öğretim hayatına başlayan imam hatip okulu orta kısımlarının sayıları kısa sürede, Demokrat Parti iktidarının son yılında yani 1959-1960 öğretim yılına gelindiğinde 19'a, öğrenci sayısı da 876'dan 2922'ye yükselmiştir. 1955-1956 öğretim yılından itibaren imam hatip okullarının lise kısımları da açılmaya başlamıştır. 1959-1960 öğretim yılında, bu okulların sayıları ise 16'ya yükseltilmiştir (Başar, 1992:102). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın “köy, bucak, kasaba ve şehir teşkilatlarına kaliteli eleman yetiştirmek” amacıyla kurulan bu okulların programlarındaki derslerin % 40'ı mesleki, % 60'ı ise aynı seviyedeki okullara eş değer kültür derslerinden oluşmaktaydı. Açılan imam hatip okul-

larına halk büyük destek vermiş ve Eğitim Bakanlığına yük olmamak amacıyla okul arsalarının tahsisi, okul binalarının yapımı ve çeşitli malzeme yardımı gibi ihtiyaçlarını kendi imkanlarıyla karşılamıştır. Nitekim 1951 yılında gerçekleşen bu nakdi yardımlar kapsamında yaklaşık olarak Kayseri’de 90.000 TL, Konya’da ise 115.000 TL para toplanmıştır.

Tablo 2: 1923-1960 Yılları Arasında İmam Hatip Okulları İstatistiği

Yıllar	Ortaokul Kısmı		Lise Kısmı		Toplam Öğrenci	Mezun Sayısı
	Okul	Öğrenci	Okul	Öğrenci		
1923-24	29	1822	-	-	1822	-
1925-26	20	1009	-	-	1009	-
1926-27	12	278	-	-	278	-
1927-28	4	200	-	-	200	-
1928-29	2	100	-	-	100	-
1929-30	-	-	-	-	-	-
1951-52	7	876	-	-	876	-
1952-53	7	1191	-	-	1191	-
1953-54	15	1642	-	-	1642	-
1954-55	16	2048	-	-	2048	-
1955-56	16	2181	7	254	2435	-
1956-57	17	2520	7	500	3020	-
1957-58	17	2584	15	892	3476	193
1958-59	19	2628	16	997	3625	220
1959-60	19	2922	16	1144	4066	336

Kaynak: Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık Doğan Duman, 1999, s. 180

2.3. Yüksek İslam Enstitüsü

Demokrat Parti Hükümetinin Eğitim Bakanı Tevfik İleri zamanında din eğitimi atılan önemli adımlardan biri de Yüksek İslam Enstitülerinin hizmete sokulmasıdır. 1959 yılına gelindiğinde, ilahiyat fakültesi, Türkiye genelindeki ilk ve orta dereceli okulların din dersi öğretmeni ihtiyacı ile sayıları hızla artan imam hatip okullarının meslek dersi öğretmeni ihtiyacını karşılayamaz hale gelmişti. Öte yandan imam hatip okulu mezunlarına yüksek din eğitimi imkânı sağlama düşüncesi, bir yüksek İslam enstitüsü kurulması fikrini yeniden gündeme getirmiştir. Böylelikle, Türkiye’de, “Maarif Vekâleti kuruluş ve kadroları hakkında 4926 sayılı kanuna bağlı cetvellerde, Yüksek İslâm Enstitülerine dair, 16 Haziran 1959 tarih ve 193232 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 7344 sayılı kanunla” imam hatip okulu mezunlarının yükseköğrenime devam etmelerine ve dini sahada uzmanlaşmalarına olanak tanıyan Yüksek İslam Enstitüleri kurulmuştur (Sitembölükbaşı, 1995: 96). İstanbul’da açılan bu enstitünün kuruluş amaçları

ile ilahiyat fakültesinin kuruluş amaçları büyük ölçüde benzerlikler içermektedir: “Pozitif ilimlerden mülhem olarak İslam’ın prensiplerine bağlı kalmak”. Yüksek İslam Enstitüsü de İslami ilimleri öğretecek, imam-hatip ve benzeri okullar için dini konuları okutacak öğretmenleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nca görevlendirilecek müftüleri ve vaizleri yetiştirecekti. Aynı şekilde enstitü, İslami ilimlerle ilgili araştırmalar yapacak ve bunun sonuçlarını ülke genelinde ve yurt dışında tanıtacaktı (Bilgin, 1980: 63). İmam hatip mezunu olan öğrenciler arasından iki aşamalı eleme ve giriş imtihanlarından başarılı bulunanlar, Yüksek İslam Enstitüsünde eğitim almaya hak kazanacaklardı. Enstitü mezunlarının ilahiyat fakültesi mezunlarına göre sahalarında daha iyi yetişmiş olmaları beklenirdi. Çünkü müfredatları daha ileri düzeyde derslerin yoğun olduğu bir içeriğe sahipti. Fakat bu beklenti istenildiği gibi gerçekleşmemiştir. Akademik kadronun yetersiz oluşu ve müfredatın yoğun olması, öğretim kadrosu ve öğrencilerin bağımsız araştırma yapmalarına engel teşkil etmiştir. Bu okullardaki kütüphane ve okuyucu hizmetlerinin de sınırlı olması nedeniyle öğrenciler fikir ufkularını genişletme imkânından mahrum kalmışlardır (Bolay, 1981: 281-282).

2.4. İlahiyat Fakültesi

İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesinin kapanmasından 16 yıl sonra, yani 21 Kasım 1949 tarihinde, İlahiyat Fakültesi, bu defa Ankara Üniversitesi bünyesinde tekrar açılmıştır. Ankara Üniversitesi Senatosunun bir İlahiyat Fakültesi açılması hakkındaki kararını müteakip, 3 Mayıs 1949’da zamanın hükümeti şu gerekçe ile kanun teklifini Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne getirmişti: *Din meselelerinin sağlam ve ilmi esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, mesleki bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetişebilmesi için lüzumlu şartları sağlamak maksadıyla memleketimizde de garptaki örneklerine benzer bir ilâhiyat Fakültesinin kurulmasını kararlaştıran Ankara Üniversitesi Senatosu, bu fakültenin şimdilik geniş tutulmasında zaruret olmayan kadrolarını ilişik cetvelde görüldüğü şekilde tespit etmiştir*”. Mecliste bu kanunla ilgili yapılan müzakerelerde, Kırşehir Milletvekili olan ve önceki yıllarda Darülfünun eminliği (cumhuriyetin ilk üniversite rektörü), dini içtimaiyat (din sosyolojisi) müderrisliği gibi önemli görevlerde de bulunmuş olan İsmail Hakkı Baltacioğlu’nun konuşmaları, ilahiyat fakültesinin kuruluş gerekçesi hakkında aydınlatıcı bilgiler içermektedir: *Bir İlahiyat Fakültesi kurulmasından maksat medreseyi diriltmek değildir. Çünkü Fakülte ile medreseyi ayıran çok temelli bir karakter vardır. O da şudur: Medresenin çalışması nassi, apriori, kablet-tecrübîdir. Fakülteler ilim evleri olduğundan, bunlar mukayeseye, müşahedeye ve en sonunda da mümkün olursa, izaha çalışmaktadır. Yani birincisi sübjektif olduğu kadar, ikincisi objektiftir. O halde hükümetin şayanı dikkat olan isteği şudur: Bütün manasıyla ilim haysiyeti ve ilim karakteri taşıyan bir fakülte meydana getirmek. Öylesine bir fakülte ki, diğer fakültelerden hiç bir surette ayrılığı olmayacaktır. Bizim istediğimiz İslâm ilâhiyatı fakültesidir. Ama medrese değil,*

ilmi karakter taşıyan İslâm İlâhiyat Fakültesi. İslâm dinini; İslâm mezheplerini ilmi surette tetkik edecek bir ilmi fakülte. İlâhiyat Fakültesini açmayı büyük bir olay olarak kabul ediyorum kendi hesabıma. Bunun feyizlerini ve nimetlerini daha sonra göreceğiz. Şimdi benim nazarı dikkati celbetmek istediğim nokta şudur: Kısaca tebarüz ettireyim. İlahiyat Fakültesi İslamiyet’i bütün olarak tetkik etmekle beraber metotlarında, meselelerinde müspet ilimlere dayanmalıdır. Bu budur, efkârı umumiyeye bu vuzuh faydalıdır. Bu İlâhiyat Fakültesi Atatürk inkılâbından sonra ikinci defa Türkiye’de açılıyor. İlk defa Atatürk inkılâbından sonra İstanbul Üniversitesi içinde kurulmuştu. O İlâhiyat Fakültesinde benim de mesuliyetim vardı. Bir nevi sosyoloji fakültesi yaptık. Fakat burada yani Fakültede İslami bilimler esas, sosyolojik bilgiler yardımcı olacaktır (T.B.M.M. III. Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt 20. Toplantı 3, ss. 227–281’den aktaran Koştaş, 1990: 8).

Türkiye’de yüksek din eğitiminin temel sorunlarını tespit ederek ilahiyat fakültesinin amaçlarını belirlemek hususunda öncü fikirler ileri sürmüş bir düşünür ve siyasetçi olan Baltacıoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi’nde, 1957 yılında yayınlanan ve “dine doğru” başlığını taşıyan makalede, Türkiye’nin din alanında yetiştireceği doğru bilgi sahibi ilahiyatçılar sayesinde arzuladığı hedeflere ulaşacağını ve yaşadığı gerilimlerden kurtularak özgürleşeceğini ve iradesini kuvvetlendireceğini ifade etmiştir: “*Son yıllarda Türkiye’de herkesin gözüne çarpan bir din coşkunuğu var (...) Din kişiliği, milliyetten ayrı, ek bir kişilik değildir. Meşrutiyet bu gerçeği anlayamamıştır. Cumhuriyet devrinde laiklik adına neler yapıldığını biliyoruz. Cumhuriyet devri, ilk yıllarında, din kişiliğini milliyet kişiliğinden apayrı bir kişilik gibi düşünmüş, yıllar sonra ilkokullara önce ihtiyari, sonra mecburi din dersleri koyarak bu sert tutumdan vazgeçmiştir (...) Atatürk devri din politikası, taassubu ortadan kaldırmak, halkı softaların elinden kurtarmak, onu bir vicdan işi durumuna getirmektir. Ne yazık ki Atatürk devri bu amaca erişememiştir. Şimdi ne yapmak gerekmektedir? Her şeyden önce din problemini bütün açıklığı ile ortaya koymak! Türkiye’de din konusu, hiçbir devirde hiçbir bilim adamı ya da devlet adamı tarafından metotla incelenmiş ve düşünülmüş değildir. Türkiye’de din yaşayışı yönsüz, yönetsiz kalmıştır. Önce şu sorular sorulmalı ve bunların doğru cevapları bulunmaya çalışılmalıdır: Din nedir, nasıl bir varlıktır? Sosyal kurumlar arasında dinin yeri nedir? Mürtecilik nedir, softalık nedir? Dini var etmek ya da yok etmek elimizde midir? Tarihte reform denilen hareket nedir? Dünya uluslarının dine karşı durumu nedir?”*

3. Sonuç

Cumhuriyet, sosyal ve siyasal açılardan, Osmanlı’nın kurumlarına ve dünya görüşüne karşı zıt bir söylem ortaya koymuştur. Ancak tüm bu tepkilere ve zıtlıklara rağmen, Osmanlı’dan cumhuriyete intikal eden sosyal, siyasal, ekonomik, dinsel ve kültürel, bazı alışkanlıkların ya da sürekliliklerin mevcut olduğu da bir gerçektir (Kongar, 1985: 318). Bu sürekliliklere örnek olarak, devlet

siyasetinde Osmanlı'dan cumhuriyete miras kalan bir anlayış, yani, siyasal ve toplumsal iradenin, devletçi-seçkinci cephe ile gelenekçi-liberal cephe (ya da merkez-çevre) arasında geçen karşılıklı mücadelelerle şekillendirildiği düalist yapı gösterilebilir. Batılılaşma fikrini taşıyan aydınların da içinde bulunduğu, devletçi-seçkin, merkezi bürokratların, siyasi görüşlerinin temeli; devletin, yaşamın her alanında, toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal etkinliğinin hakim olması esasına dayanmakta idi. Bu kesimin böylesine katı bir devletçi anlayışa sahip olmasındaki ana etken, ülkede sosyo-ekonomik değişmeye yön verebilecek güce sahip olan Batılı anlamda gelişmiş bir burjuvazi sınıfının olmayışındı. Halktan kopuk olan bu sınıf sosyal ve siyasal alandaki düşüncelerini halka rağmen uygulamak yoluna gitmişlerdir. Öte yandan gelenekçi-liberal cephe ise devletçi-seçkinci cepheye bir tepki olarak ortaya çıkmış, devletin baskıcı bir tutumla siyasal yaşama müdahalesine karşı olmuş ve Batılılaşma ideolojisi kapsamında topluma zorla kabul ettirilmek istenen değişikliklere karşı İslam'ı son derece etkili bir araç olarak da kullanmıştır (Kongar, 1985:143-144). Böylece Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde şekillenen ve katı yapısını cumhuriyet rejiminin tek parti yönetimleri boyunca da sürdüren devlet-toplum karşıtlığı, ülkede ikili sosyal, sınıfsal ve siyasal bir yapıyı yeniden üretmiştir. Böylece merkez-çevre ilişkilerinin şekillendirdiği Osmanlı siyaset geleneği, yönetenler nezdinde, toplumun (yönetilenlerin), son kertede, “devlete karşı fesat”ın kaynağı olarak görüldüğü bir politik tutumun oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Söz konusu bu anlayışın modern kurum, kavram ve kurallarıyla sürdürülerek tek parti döneminde de, yeniden tezahür ettiği görülmektedir. Çok partili dönemde ise, “merkez”in, toplumun (çevre güçlerinin) kontrolü altına girmesi sonucu süreç tersine işlemiş ve toplumun (çevre güçlerinin) iktidara geçmesi ile bu kez de devleti “topluma karşı fesat”ın kaynağı olarak yargılayan bir zihniyetin oluşturulduğuna tanık olunmaktadır (Sarıbay, 1995: 88–89). Yaşanan bu siyasal gerilim ve gergitlerin gölgesinde çok partili dönemde yoğunlaşan laiklik tartışmaları üzerinden yürütülen devlet kurumlarını ele geçirme mücadelesinin bir cephesinde, meseleye devletçi-seçkincilik ve Atatürkçülük temelinde yaklaşanlar, diğer cephesinde ise gelenekçi liberal İslamcılar yer almaktaydı. Örneğin, din derslerinin ilk ve orta dereceli okulların müfredatlarına yerleştirilmesi, devletçi-seçkinci kesim açısından anayasa ve medeni hukuka aykırı bulunurken gelenekçi liberal kesim açısından ise bu uygulama yine medeni hukuka ve amme hukukuna uygun bulunmaktaydı. Bu mücadeleler laikliğin gerçek anlamıyla toplumsal yaşama egemen olması üzerinde değil, devlet kurumlarını koruma ya da ele geçirme adına yapılmış ve üretilen laik, anti-laik kutuplaşması, zaman içerisinde toplumun önemli problemlerini perdeleyerek potansiyelinin boşa harcanmasına neden olmuştur (Kaçmazoğlu, 1998: 103–104). Öte yandan gerek Osmanlı gerekse de cumhuriyet dönemlerinde, gelenekçi-liberal muhalefetin, reform hareketlerine karşı göstermiş olduğu direnç, iktidar mücadelesine giren siyasal partilerce, bu kesimin, bir oy potansiyeli olarak görülmesinde etkili

olmuştur (Sarıbay, 1995: 63). Dolayısıyla yakın dönem Türk siyasal tarihinde vuku bulmuş sosyal hadiseler, yukarıda ana hatlarıyla izah edilmeye çalışılan süreçler temelinde yaklaşmak, meselenin sosyolojik boyutuna vakıf olabilmek açısından gerekli görülmektedir.

Türk modernleşmesi, hazırlık aşamasını, imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde 2. Meşrutiyet devrinde, gelişme ve kurumsallaşma aşamalarını ise Cumhuriyet döneminde idrak etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, hem Osmanlıdan bu yana süregelen modernleşme girişimlerinin devam ettirilmesi-nin bir gereği olarak, hem de siyasal meşruiyetini temellendirmek maksadıyla, Osmanlı hukuk ve siyaset geleneğinden tevarüs eden bazı kurumları, alışkanlıkları ve zihniyetleri tasfiye sürecine girmiştir. Bu bağlamda Cumhuriyet rejiminin devlet ve toplum hayatına getirdiği en radikal yenilikler, hiç şüphesiz ki laiklik ilkesi doğrultusunda şekillenen hukuki ve yönetsel uygulamalar neticesinde vuku bulmuştur. Bu sürecin eğitim işlerine yansımaları, 1920'li yılların sonlarına doğru, din derslerinin örgün eğitim kurumlarının öğretim programlarından çıkartılması şeklinde tezahür etmiştir. Ancak, 1940'lı yılların sonlarında, yükselen muhalefet baskısının bir neticesi olarak, Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti din derslerini yeniden kamusal okul sistemi içine dâhil etmek durumunda kalmıştır.

1924 yılında kabul edilerek yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat (öğretim birliği) yasası, dini ve seküler eğitimin, modern okul sistemi ve kamusal eğitim anlayışı içerisinde verilmesini öngörmektedir. Ayrıca yasa kapsamında din görevlileri ve yüksek din uzmanları yetiştirmek üzere, İmam-Hatip Okulları ile İstanbul'da bir İlahiyat Fakültesinin kurulmasına da yer verilmiştir. Aynı zamanda okullarda okutulan din dersleri de varlığını devam ettirmiştir. Ancak tek parti döneminde (1923-1946) din eğitimi uygulamaları açısından pek çok sorun yaşanmıştır. Pozitivist düşüncenin ve aşırı seküler anlayışın yönetici elitler üzerindeki etkisi ve geleneksel din anlayışının, ulus devlet inşa sürecini aksatacağı yönündeki endişeler, ülkede din eğitimi uygulamaları açısından olumsuz deneyimlerin yaşanmasında rol oynamıştır. Nitekim 1930'lu yılların başına gelindiğinde İmam-Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi kapanmıştır. İlk ve orta dereceli okulların müfredatlarında da din derslerine yer verilmemektedir. 1946 yılında çok partili siyasal hayata geçişle birlikte, halk isteklerini dile getirme konusunda daha geniş imkânlarla kavuşmuştu. Din eğitimi ile ilgili talepler de bunlar arasındaydı. Bu bağlamda Cumhuriyet Halk Partisi, halkın din eğitimi ile ilgili sorunlarını çözmek ve ihtiyaçlarını karşılamak noktasında bazı girişimlerde bulunmuştur. 1948 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okullarda verilecek din derslerinin statüsü tartışmaya açılmış ve ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında, normal okul saatleri dışında, isteğe bağlı din derslerine yer verilmesi kararlaştırılmıştır. Demokrasiye geçiş ve liberal laiklik yorumunun ağırlık kazanması neticesinde 1947 yılında İmam-Hatip Kursları açılmış ve Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının son yıllarında da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra ise 1951 yılında, İmam-Hatip Okulları açılmış, 1956 yılında din dersleri ilk ve orta dereceli okulların programlarına

dahil edilmiş ve 1959 yılında ise İstanbul'da, bünyesinde yüksek din eğitimi verecek bir kurum olan, Yüksek İslam Enstitüsü kurulmuştur (Kaymakcan, 2006: 24). Böylelikle Demokrat Parti hükümetinin eğitim politikaları kapsamında yürürlüğe sokulan uygulamalarla din dersleri, şehirlerdeki okullarda 22 yıl aradan sonra, köy okullarında ise 9 yıl aradan sonra yeniden öğretim programlarına dahil edilmiştir. İmam hatip okulları ise kurs adı altında 18 yıl, resmen imam hatip okulu olarak ise 21 yıl aradan sonra tekrar hizmete açılmıştır. Yüksek din eğitimine ise, İstanbul'da kurulan Yüksek İslam Enstitüsünde, 13 yıllık bir aradan sonra yeniden başlanmış olunmaktaydı (Kaplan, 1999: 225).

Notlar

- (*) Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
- (**) Bu makale, 1-3 Ekim 2012 tarihleri arasında Sinop Üniversitesi tarafından düzenlenen "Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim Bilimleri Araştırmaları Sempozyumu"nda sunulan sözlü bildiriye dayalı olarak hazırlanmıştır.
1. Özellikle katılımcı ve yarışmacı bir siyasi hayata geçerken bu istekler önem kazanmış ve ağırlıklı politik faktör haline gelmiştir. Dolayısıyla bu sosyo-politik ve sosyo-ekonomik koşullar karşısında iktidarın tek siyasi hâkimi olan Cumhuriyet Halk Partisi, din ve laiklik ile ilgili yorumunu yenilemek ve din konusunda daha liberal bir politika izlemek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda, 24 Aralık 1946 tarihinde, çok partili siyasal hayata geçildiği yılda, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ele alınan ilk konulardan biri "din eğitimi" olmuştur (Koştaş, 1999: 192).
 2. Cumhuriyet Halk Partisi, 1923'ten itibaren 20 yıl boyunca, halka tepeden devrimci değişimler dayatmıştı. Bu değişimler, ölü bir devleti canlı bir ulus devlete dönüştürmek açısından önemli görülmüştü, fakat bunlar sıradan halkın yaşamında hiçbir önemli iyileşmeye yol açmamış aksine onları Kemalist rejime yabancılaştırmıştı. 1945 sonrasında artık kırılma noktasına kadar gerilmiş olan ve gün geçtikçe daha da güçlenerek sesini yükselten toplumsal muhalefet, bu yabancılaşmanın bir tezahürüydü (Ahmad, 1996: 23).
 3. Demokrat Parti'yi kuran ve destekleyenler, Batılı anlamda bir burjuvazi sınıfı olmamıştır. Ağalar, büyük toprak sahipleri, özellikle kasaba eşrafı ve 1946'dan beri sürekli büyümekte olan dini guruplarla, Türkiye koşullarında oluşan ticaret ve sanayi kesimlerinden oluşmaktaydı. Öte yandan Demokrat Partinin hitap alanı değişik, hatta bazen birbiriyle çelişen görüş ve menfaatlere yönelik halkçı nitelikte bir karışımı temsil ediyordu: Liberalizm, dini özgürlük, çiftçilere devlet desteği ve daha iyi hayat koşulları gibi. Seçim tabanı, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı duyulan husumetle bir araya getirilmiş fazla sağlam olmayan bir koalisyondan oluşmaktaydı (Kaçmazoğlu, 1998: 24-25).
 4. Çok partili yaşama geçişle birlikte, Meşrutiyet dönemi İslamcılığının devamı sayılabilecek muhafazakâr ve İslamcı akım, devrimin temel ilkelerine yönelik olarak, karşı devrimci bir tutum takınan çeşitli partiler şeklinde örgütlenmişlerdi. 1945 Temmuz'undan Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 Mayıs'ına kadar, Türkiye'de 24 siyasal parti ve kuruluş ortaya çıkmıştır. Beş yıl gibi kısa bir süre içinde örgütlenen bu kuruluşlar, çoğunlukla yaygın bir gelişme olanağı bulamamakla birlikte, programlarında din ve geleneklerin savunuculuğuna yer vermiş olmalarıyla dikkat çekmekteydiler (Duman, 1999:63).
 5. Ancak, Arapça ezan mecburi kılınmamış, sadece onun üzerindeki mevcut yasak kaldırılarak, tercih, din adamlarına bırakılmıştır. Yasağın kaldırılması sırasında, Cumhuriyet Halk Partisi yöneticilerinin de bu kanunu destekledikleri görülmüştür. 7 Temmuz 1950 tarihinden itibaren Ramazan ayında sabah ve akşam, her biri on dakika olmak üzere günde iki defa, diğer aylarda ise haftada bir defa Cuma sabahları olmak üzere radyodan dini yayın yapılmasına izin verilmiştir (Kaçmazoğlu, 1998: 73).

6. Demokrat Parti'nin bu icraatları, muhafazakâr, dindar çevrelerde geniş yankı uyandırmakta idi. 16 Haziran 1950'de, ezanın yeniden Arapça olarak okutulmasının kabul edilmesiyle İslamcı yayın organları Demokrat Parti'yi görülmedik bir şekilde yüceltme çabasına girişmişlerdi. Bu değişiklik, "muazzam bir inkılap"; "inkılabı ilahi"; "zalimane ve kafirane zihniyetin hurdahaş edilmesi" ve "putperestlik devrinin yıkılması" olarak yorumlanırken, Türk Milletinin tek parti dönemindeki bütün baskılara rağmen "ilahi imtihanını" başarıyla geçtiği ve ezanın tekrar Arapça okunmasına karar verilmesiyle de "Türk Milletinin imanına sadık kaldığının kanıtlandığı" belirtilmişti. Ezanın yeniden Arapça okunmasının kabul edilmesiyle Demokrat Parti'ye büyük destek verilirken, öte yandan, bu partinin iktidara gelmesi Müslümanların Mekke'yi ele geçirmeleriyle özdeşleştiriliyordu: "Hazreti Peygamber Mekke'yi fethedip de Kabe-i Muazzamayı putlardan temizlediği zaman Müslümanlar ancak bu kadar heyecan içindeydiler" (Edip, 1950: 104-106'dan aktaran Duman, 1999: 38) Başbakan Menderes'in Demokrat Parti İzmir il kongresinde: "Şimdiye kadar baskı altında bulunan dinimizi baskıdan kurtardık. İnkılap softalarının yaygaralarına ehemmiyet vermeyerek ezanı Arapçalaştırdık (...) Türkiye bir Müslüman devlettir ve Müslüman kalacaktır. Müslümanlığın bütün icapları yerine getirilecektir." şeklindeki konuşması da, İslamcı çevrelerin desteğinin artmasında önemli bir etken olmuştur. Sebülürreşad dergisi ise dönemin başbakanının bu sözleri ile ilgili olarak: "27 senedir hiçbir hükümet reisi Müslümanlık hakkında bu kadar yüksek bir sevgi ve alaka göstermemiştir. Bu, ilahi bir mazhariyettir" derken, Necip Fazıl Kısakürek de Büyük Doğu dergisinde Adnan Menderes'e şöyle seslenmekteydi: "Böyle bir sözü, hem de bugünkü şartlar içinde söyleyebilecek başbakanın kölesi olduğumuzu söylemekten şeref duyarız (...) Tekrar ediyoruz; partinize, siyasi muhitinize, kabinenize, tezatlarınıza ve hatıra gelen ve gelmeyen her şeyinize rağmen, en saf ve halis tarafından azat kabul etmez köleliğimizi kabul buyurunuz! (...)" (Kısakürek, 1951:2'den aktaran Duman, 1999: 40-41).
7. Tarikatlara verilen destek esas olarak Demokrat Parti'nin anti laik tutumu benimseyen bir politik anlayışı temsil ettiği anlamını taşımamaktadır. Bu durum, çeşitli dini grupların verdiği politik desteğe bir karşılık olarak, cemaatlerin ve tarikatların dini faaliyetleri üzerindeki rejim baskısının hafifletilmesi olarak değerlendirilebilir (Şaylan, 18-19). Nitekim Başbakan Menderes'in 1952 yılında yaptığı bir konuşmada: "İnkılap kanunları halk tarafından benimsenmemişse, jandarma zoruna dayanacaksa, milli vicdanın hilafına olan bu kurumları kaldırmak demokratik idarenin başta gelen vazifesi olmak icap eder" demek suretiyle, büyük ölçüde geleneksel, dindar çevrelerin kendilerinden talep ettiği çözümlere ilişkin desteğini ifade etmiştir.
8. Meseleye dinin toplumsal fonksiyonları ve rolleri açısından yaklaştığımızda Halk Partisine oranla daha liberal bir tutum sergilemiş bulunan Demokrat Parti iktidarının, temelde Atatürkçü laiklik anlayışına sahip çıkmaya çalıştığı da görülmektedir. Adnan Menderes'in başbakan olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okuduğu 29.05.1950 tarihli hükümet programında görülen "millele mal olmuş" ve "olmamış" inkılaplar ayırımının aslında çok partili siyasa yaşama geçiş (demokrasi) süreci içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Demokratik olmak iddiasını taşıyan bir yapı içinde, sosyal dirençle karşılanmış değişiklikleri devlet zoruyla uygulamanın yeri olamazdı. Neticede tabandan gelen baskı ile 16 Haziran 1950 tarihli ve 5665 sayılı kanunla Arapça ezan yasağı kaldırılmış ve din dersleri Ekim 1950'de yapılan bir değişiklikle, isteğe bağlı kalmak şartının devam etmesiyle birlikte, programın bir parçası durumuna getirilmişti (Koştas, 1999: 194).
9. Demokrat Parti'nin geçmişi tasfiye yolunda attığı önemli adımlardan biri de 14 Temmuz 1950'de mecliste kabul edilen genel af kanunudur. Çıkarılan bu kanunla Halk Partisi döneminde işlenmiş bütün suçlar af kapsamına alınmaktaydı (Aybars, 2000: 107-108).
10. 1952 yılında Samsun Ağır Ceza Mahkemesinde Said-i Nursi aleyhine dava açılması, aynı yıl, Büyük Doğu dergisinin başyazarı Necip Fazıl Kısakürek'in dergide yayımladığı ve toplu basım mahkemesi tarafından laikliğe aykırı bulunan bir yazısından ötürü 9 ay 12 gün mahkûmiyete çarptırılması, Samsun milletvekili Hasan Fehmi Ustaoglu'nun, Samsun'da yayınlanan Büyük Cihad gazetesinin 3 Ekim 1952 tarihli sayısında çıkan ve laik devlet düzenine

karşı hincını belirttiği “Milletin Atatürk İnkılabına Medyun Bulunduğu İddiası Asla Doğru Değildir” başlığını taşıyan yazısından ötürü, 9 Aralık 1952 tarihinde Demokrat Parti'den ihracına karar verilmesi, 5 Mart 1953'te Sebilürreşad dergisinin başyazarı Eşref Edip'in dergide yayınlanan “Kara İrtica, Sarı İrtica, Kızıl İrtica” başlıklı makaleden dolayı 5 ay hapis cezasına mahkûm edilmesi, 25 Temmuz 1951'de Ticanilerin gittikçe artan eylemlerine ve en sonunda faaliyetlerine Atatürk heykellerinin kırılmasını eklemeleri üzerine “5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun” un çıkarılmasına ve bu kanun gereğince Ticiani şeyhi Kemal Pilavoğlu'nun yargılanarak 15 yıl ağır hapis cezasına mahkûm edilmesine karar verilmesi, 24 Temmuz 1953'de, siyasi veya kişisel nüfuz ya da çıkar sağlamak amacıyla dini veya dini hisleri yahut dince kutsal tanıtılan şeyleri veya dini kitapları alet ederek her ne şekilde olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kişilerle, bu fiillerle katılan derneklere yönelik cezai yaptırımların düzenlendiği 6187 sayılı “Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun”un çıkarılması gibi siyasi ve hukuki gelişmeler Demokrat Partinin aşırı dinci akımlara ödün vermediğinin ve Cumhuriyet Halk Partisi ile özde çok farklı olmadıklarının göstergeleri olarak değerlendirilebilir (Öztemiz, 1997: 64-65; Tarhanlı, 1993: 27-28). Reformlara meydan okuyanlarla mücadele için hükümete, daha büyük yetkiler veren Atatürk kanununun 25 Temmuz 1951'de mecliste kabul edilmesi, hükümetin niyetleri ile ilgili bütün kuşkuların giderilmesi açısından önem arz etmekteydi. Şubat 1952'de basın, Kemalist geleneği ve reformları korumak için “Türk Devrim Ocakları” denilen ve bütün partilerden oluşan bir örgütün kurulacağını duyurmuştur. Bu örgütte, Millet Partisi'nden Yusuf Hikmet Bayur, Cumhuriyet Halk Partisi'nden Yavuz Abadan ve Behçet Kemal Çağlar ve Demokrat Parti'den Fethi Çelikbaş ile Avni Başman da vardı (Ahmad, 1996:366).

11. Demokrat Parti'nin gelenekçi-İslamcı çevrelere yakınlaşması neticesinde, tek parti döneminin din konusundaki uygulamalarını oldukça ağır bir dille eleştiren yayın organlarının başında bulunan Sebilürreşad ve Büyük Doğu dergilerinin faaliyetlerinde de artışlar gözlenmiştir. Bu gurupta yer alan dergi ve yazarlarına göre, yirmi yedi yıldır Türk milletinin, “Türk düşmanı ve insanlık düşmanı vahşet ve istibdat devrinde Türk milletine yapılan maddi ve manevi zulüm ve haksızlığın benzeri tarihin hiçbir devrinde ve hiçbir millette kendi hükümeti tarafından” yapılmamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı din düşmanı olduğu için dine baskı yapmıştır. Mekteplerden din dersleri kaldırılmış, imam hatip yetiştiren müesseseler kapatılmış, dini tedrisat yok edilmiştir. Türkiye tek parti diktası zamanında din aleyhtarı bir politika izlemiştir (Kaçmazoğlu, 1998: 93).
12. 1950'lerde Türkiye'sinde dinsel içerikli tartışmaların yeniden alevlenerek gündeme geliş nedenlerinden biri de dış ilişkilerde benimsenen Amerikan hayranlığı ve Rus düşmanlığının, Amerika-Rusya kutuplaşmasında Amerika lehine iç politikaya yansımalarının ideolojik etkileriydi. Bu dönemde, Amerika dine saygı gösteren, hoşgörü besleyen bir millet, Sovyetler Birliği ise, din ve namus düşmanı bir devlet olarak halka propaganda edilmiştir. Komünistlik, dinsizlik ve namus düşmanlığıdır. Amerika, komünizmin en büyük düşmanı ve Türkiye'nin en önemli müttefikidir. Üstelik dinine bağlı bir toplum-devlettir, yemin İncil üzerine yapılmaktadır. Öyle ise, bizde de dine daha fazla önem verilmeli ve laiklik ilkesi altında komünizme ve din düşmanlığına asla izin verilmemelidir. Bir başka anlatımla, siyasal ve toplumsal söylemler Sovyet yanlılığı dinsizlik ve vatan düşmanlığı olarak telakki edilirken, Amerikan hayranlığı ise dindarlık ve vatanseverlikle eş anlamlı bir hal almıştı (Kaçmazoğlu, 1998:68).
13. Halkın din derslerine gösterdiği ilgiyi, Howard A. Reed'in gözlemleri de çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır: *“İşte bu din dersleri, halktan bilhassa köylü vatandaşlardan derhal muazzam bir alaka gördü. Hâlbuki daha evvel aynı köylerde, ne öğretmenlerin gayreti, ne jandarmanın dipçisi, ne de kanuni mecburiyetler birçok öğrenciyi, bahusus kız talebeleri okula sokmaya muvaffak olamamıştı. Nihayet 1953 yılında öğretmenleri verdikleri raporlarda bütün Türkiye köylerinde öğrencilerin okula devamındaki artışı sağlayan en büyük amilin, ilkokullarda tekrar okutulmaya başlanan din dersleri olduğunu ortaya koydu. Bu hususu bana, 1954 senesinde çeşitli köylerde yaptığım görüşmelerde birçok öğrenci velisi ile öğrenciler de ifade ettiler”* (Yavuz, 1991: 142).

14. Adnan Menderes 29 Mayıs'ta mecliste hükümet programını okurken din eğitimi hakkında şu cümleleri kullanmıştır: "İrticai tahrike asla müsaade etmemekle beraber din ve vicdan hürriyetinin icaplarına riayet edeceğiz. Hakiki laikliğin manasını biz böyle anlamaktayız. Programımızda da sarahatten ifade edildiği gibi hakiki lâikliği dinin devlet siyasetiyle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması şeklinde anlıyoruz. Bu itibarla gerek din dersleri meselesinde gerekse din adamlarını yetiştirecek yüksek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icabeden tedbirleri süratle ittihaz etmek kararındayız". (TBMM Tutanak Dergisi, 1953:31).

Recep Peker ise çocukların din eğitimi cahlil yobazların eline verilmemesi düşüncesinden hareketle devletin bu işe el atması gerektiğini fikrini savunmaktaydı: "Çocuklarına din bilgisi vermek imkânından mahrum durumda olan büyük ekseriyetinin, 20 milyon Müslüman vatandaşın arzu ve taleplerini göz önünde almak, memleket gençliğinin ahlâkiyatı bakımından nesillere şamil sağlam bir destek bulmak vazifesiyle karşı karşıya bulunan devletin, acaba bir hizmet olarak bu imkânı sağlamağa çalışması icap etmez mi? Ve bu hizmetten müstağni kalabilir mi?" (5. Milli Eğitim Şurası, 7. Birleşim 5-17, Şubat 1953 s. 409).

15. Anayasanın 70. ve 75. Maddeleri vatandaşların din ve vicdan hürriyetlerini güvence altına alan hükümler içermektedir ve din eğitimi ile ilgili yeni düzenlemeler de bu hukuki gerekçelere dayandırılmaktadır:

70. Madde- Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağış, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarındandır.

75. Madde- Hiçbir kimse felsefi inanından, din ve mezhebinden dolayı kınanamaz. Güvenliğe ve edep törelerine ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü din törenleri serbesttir.

16. Örneğin iktidar partisine yakınlığıyla bilinen felsefe profesörü Vehbi Eralp din dersleri konusundaki eleştirilerini şu cümleleriyle bildirmektedir: "Laik olan devlet, din derslerini mecburi yapamaz. Bunu yapmak vicdan özgürlüğünü çiğnemek olur. Bu derslere ancak isteyen devam edebilir. Lâikliğin icabı olarak bu dersleri gösterecek olanlara ücret, devlet bütçesinden değil, dersi gören çocukların ana-babaları tarafından ödenmelidir" (Bilgin, 1980:58). Bir dönem Demokrat Parti'nin siyaset ve hukuk danışmanlığını da üstlenmiş olan Ali Fuat Başgil ise "...vicdan hürriyeti, ferdin hiçbir muayyen din ve mezhebe inanmağa ve akidelerini benimsemeye zorlanmaması demektir... Mademki ana babalar çocuklarına dini terbiye vermek ve onları hayat yolunda din maneviyatıyla teçhiz etmek hakkında malikittirler, o halde böyle bir terbiye vermeyi bil fiil –temin etmek demiyorum- mümkün kılmak ve bu hususta ana babalara yardım etmek de devletin vazifesidir. Çocuk velilerinin kanunen hakkı olan din terbiyesini devletin fiili imkânlar vermesi, laikliğe aykırı olmak şöyle dursun, devlet için bir borçtur. Bizde devlet bu borcu ödemiş midir? Bu memleketin Müslüman halkına yirmi küsur seneden beri reva görülen hakaret ve zoru unutmamış olanlarca bu suale müspet cevap vermek mümkün değildir" (Başgil, 1950:1,3). demek suretiyle Türkiye'nin din ve vicdan özgürlüğü konusundaki olumsuz tecrübelerle eleştiriler getirmektedir. Öte yandan Ehl-i Sünnet Dergisindeki köşesinde "Adnan Menderes'e Açık Mektup" başlığıyla yayınladığı yazısında Abdürrahim Zapsu da CHP'nin din mevzuunda önceden yaptığı atılımların (İmam-Hatip Kursları ile İlahiyat Fakültesi'nin açılması, İlk mekteplere din derslerinin konulması) tamamen "göz boyatıcı ve aldattıcı" olduklarını ifade etmiştir: "Bu memleket otuz seneden beri din hislerinden ve dinî kültürden tamamen tecrit edilmiştir. Din âlimleri birer birer imha edilmiş veya tahkir veya tezyif edilerek tebdili mesleğe mecbur edilmiştir. Din elemanı yetiştirecek ilmî müesseseler kapatılmış bulunduğu için görülen şu elemli hali tasvire lüzum bile görmüyorum" diyerek memleketin "büyük bir fetret devri"nden geçtiğini belirtmiştir (Zapsu, 1950:86). Ulus Gazetesi yazarlarından Nurettin Artam da zorunlu din öğretiminin laikliğe aykırı olduğunu söyleyerek gerekçesini de şöyle izah etmiştir: "Lâiklik, dinsizlik, din düşmanlığı demek değildir. Fakat dindarlığı dinlerin çeşitli yollarını, mezheplerini olduğu kadar dinsizliği de hoş görmek, vatandaşları inanışlarında vicdanlarıyla baş başa bırakmak manasına gelir. Laik olduğunu

- henüz inkâr etmemiş bir memlekette din dersi, mecburî olarak okullara konulamaz? Savunmak istediğim nokta budur” (Ak, 1950:222-223).
17. Bakanlar Kurulu kararı gereğince 1950–1951 ders yılından itibaren ilkokulların 4. ve 5’inci sınıflarında okutulacak din dersleri hakkında toplanan İlmi Heyet’in çalışmalarına dayanarak Bakanlar Kurulu tarafından da kabul edilen ve Bakanlıkça yayınlanan genelge şu şekilde olmuştur.
- 1-Türk çocuklarının diğer ihtiyaçlarına olduğu gibi dini ihtiyaçlarına da cevap vermek üzere ilkokullarda din öğretimi yapılması ve bu derslerin diğer dersler arasına alınması uygun görülmüştür.
- 2- Bakanlıkça bastırılmış olup 1950 ders yılı kitap listesine alınmış olan ilkokul din dersleri kitapları şimdilik uygun görülmüştür.
- 3- Bu hususta öğretmenlere rehber olarak bir kitabın hazırlanması kararlaştırılmıştır.
- 4- Çok öğretmenli ilkokullarda din derslerinin bu dersleri bilhassa okutmak isteyen öğretmenlere verilmesi, bunlar da çok olduğu takdirde içlerinden daha yaşlılarının tercih edilmesi muvafık bulunmuştur.
- 5- Çocuklarına din dersleri okutmak istemeyen ebeveyn bu hususu sene başında okul idaresine yazı ile bildirdiği takdirde bu çocukların din dersleri ve imtihanlarından muaf tutulması kabul edilmiştir (Zafer Gazetesi, 1950:4).
18. Hızlandırılmış imam hatip kurslarının din adamı yetiştirilmesinde yetersiz kaldığı gerekçesiyle 13 Ekim 1951 tarihli ve 601 sayılı müdürler komisyonu kararıyla 1951 yılı içinde Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri’de birer imam hatip okulu açılmıştır, 1953’te Antalya, Erzurum, İzmir, Tokat, Trabzon, Çorum, Elazığ ve Yozgat’ta açılan okullarla sayı 15’i bulmuştur (Kaplan, 1999:224; Koştas, 1999:194).

Kaynaklar

- Ahmad, Feroz. (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945–1980)*. (Çev. Ahmet FETHİ) İstanbul: Hil Yayınları.
- Ak, Mustafa. (1950). “Mecburi Din Öğretimi Laikliğe Aykırı mıdır?”. *Sebilürreşad Dergisi*, (89). İstanbul: Kardeşler Matbaası. C. 4. s. 222-223.
- Akyüz, Yahya. (1997). *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Aybars, Ergün. (2000). *Ulusal, Laik, Sosyal, Hukuk Devleti, Atatürkçülük ve Modernleşme*. İzmir: Ercan Kitabevi.
- Başar, Erdoğan. (1992). “Demokrat Parti Dönemi Eğitim Hareketleri”, *Eğitim*, (1). Ankara: Milli Eğitim Basımevi. s. 88–123.
- Başgil, A. Fuat. (1950). “Mekteplerde Din Dersleri”, *Zafer Gazetesi*. No: 545, 30 Ekim 1950, s.1-3.
- Beşinci Milli Eğitim Şurası, 7. Birleşim, 5-17 Şubat 1953, s. 409.
- Bilgin, Beyza. (1980). *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*. Ankara: Emel Matbaası.
- Bolay, Süleyman Hayri. (1981). “Yüksek Öğretimde Din Eğitimi”, *Milli Eğitim ve Din Eğitimi*. İstanbul.
- Çavdar, Tefik. (1983). “Demokrat Parti”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt: VIII, s: 2060–2075.
- Dilaver, H. Hüseyin. (2000). “Türkiye’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Hukuksal ve Uygulama Boyutu”, *Türkiye’de ve Almanya’da İslam Din Dersi Tartışmaları*. (Edt. Hasan COŞKUN ve Diğerleri). Ankara: Konrad Adenauer Vakfı Yayınları. s: 51–57.
- Din Derslerine Dair Tebliğ. (1950). *Zafer Gazetesi*. No:551. 5 Kasım. s. 4.
- Duman, Doğan. (1999). *Türkiye’de İslamcılık*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Güngör, Erol. (1999). *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Kaçmazoğlu, H. Bayram. (1998). *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Kaplan, İsmail. (1999). *Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İsmail. (1998). *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*. 3. Cilt. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kaymakcan, Recep. (2006). “Türkiye’de Din Eğitimi Politikaları Üzerine Düşünceler”, *Ekev Akademi Dergisi*, (27). Erzurum: s. 21-36.
- Kongar, Emre. (1995). *İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi. Cilt: I-II.
- Koştas, Münir. (1990). “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 31. s. 1-27.
- Koştas, Münir. (1999). “Türkiye’de Laikliğin Gelişimi (1920’den Günümüze Kadar)”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetin 75. Yıl Dönümüne Armağan, Özel Sayı*. Ankara Üniversitesi Basımevi, s: 185–196.
- Mardin, Şerif. (1995). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif. (1992). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mert, Nuray. (2001). “Cumhuriyet Türkiye’sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce; Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt: II, s: 197-209.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi* (7 Şubat 1949), C.11, Sayı 524.
- Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi* (20 Kasım 1950), C.13, Sayı 617.
- Özek, Çetin. (1962). *Türkiye’de Laiklik, Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları
- Öztemiz, Mutay. (1997). *Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları*. İstanbul: Pencere Yayınları.
- Sarıbay, A. Yaşar. (1995). *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarıbay, A. Yaşar. (1998). “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam*. (Der: A. Fuat Keyman ve A. Yaşar Sarıbay). s. 88–110. Ankara: Vadi Yayınları.
- Sitembölükbaşı, Şaban. (1995). *Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı. (1950–1960)*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Sunar, İlkey. (1983). “Demokrat Parti ve Popülizm”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt: VIII, s: 2076-2088.
- Şaylan, Gencay. (Tarihsiz). *Türkiye’de Laiklik*. Yeni Yüzyıl Kitaplığı Türkiye’nin Sorunları Dizisi:8
- Tanör, Bülent. (2000). *Kurtuluş, Kuruluş*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Tarhanlı, İhtar. (1993). *Müslüman Toplum “Laik” Devlet, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 9, C.1, Birleşim 3, 29.5.1950, s. 31.
- Toker, Metin. (1998). *Demokrasinin İsmet Paşalı Yılları, Tek Partiden Çok Partيه*. (1944-1950). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tunaya, T. Zafer. (1996). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Tunçay, Mete. (1983). “Siyasal Gelişmelerin Evreleri”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt: VII, s: 1967-1990.
- Turan, Osman. (1993). *Türkiye’de Manevi Buhran: Din ve Laiklik*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Yavuz, Hulusi. (1991). *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*. İz Yayınları. İstanbul.
- Zapsu, Abdürrahim. (1950). “Adnan Menderes’e Açık Mektup”. *Ehli Sünnet Dergisi*. İstanbul: Sıralar Matbaası. Cilt: 4, Sayı: 86 .